

समासः

समासशब्दस्य व्युत्पत्तिः — सम् उपसर्गपूर्वकात् असुँ (अस्) धातोः घजि प्रत्यये कृते ‘समासः’ इति शब्दो निष्पद्यते । अस्य अर्थः संक्षिप्तीकरणमिति अस्ति ।

समासस्य परिभाषा — समसनं समासः अथवा अनेकपदानाम् एकपदीभवनं समासः । अर्थात् यदा अनेकपदानि मिलित्वा एकपदं जायन्ते तदा सः समासः इति कथ्यते । यथा – सीतायाः पतिः = सीतापतिः । अत्र सीतायाः पतिः इति पदद्वयं मिलित्वा एकपदं (सीतापतिः) जातम् अतः अयमेव समासः अस्ति ।

समासे जाते अर्थे किमपि परिवर्तनं न भवति । योऽर्थः ‘सीतायाः पतिः’ इत्यस्य विग्रहवाक्यस्य अस्ति सः एव अर्थः ‘सीतापतिः’ इत्यस्य समस्तशब्दस्य अस्ति ।

पूर्वोत्तरविभक्तिलोपः — सीतायाः पतिः = सीतापतिः । अस्मिन् विग्रहे सीतायाः इत्यत्र षष्ठीविभक्तिः, पतिः इत्यत्र प्रथमाविभक्तिश्च श्रूयेते । समासे कृते अनयोः द्व्योरपि विभक्त्योः लोपो भवति । तत्पश्चात् ‘सीतापतिः’ इति समस्तशब्दात् पुनरपि प्रथमाविभक्तिः क्रियते इत्येव सर्वत्र अवगन्तव्यम् ।

समासयुक्तः शब्दः समस्तपदं कथ्यते । यथा – ‘सीतापतिः’ इति समस्तपदम् । समस्तशब्दस्य अर्थं बोधयितुं यद् वाक्यम् उच्यते तद्वाक्यं विग्रहः इति कथ्यते । यथा–सीतायाः पतिः इति वाक्यं विग्रहः अस्ति ।

समासस्यभेदाः — संस्कृतभाषायां समासस्य मुख्यरूपेण चत्वारः भेदाः सन्ति । समासे प्रायशः द्वे पदे भवतः – पूर्वपदम् उत्तरपदम् च । पदस्य अर्थः पदार्थः भवति । यस्य पदार्थस्य प्रधानता भवति तदनुरूपेण एव समासस्य संज्ञा अपि भवति । यथा प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः भवति । प्रायेण उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः भवति । तत्पुरुषस्य भेदः कर्मधारयः भवति । कर्मधारयस्य भेदः द्विगुः भवति । प्रायेण अन्यपदार्थप्रधानः बहुत्रीहिः भवति । प्रायेण उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः भवति । एवं समासस्य सामान्यरूपेण षड्भेदाः भवन्ति ।

१. अव्ययीभावसमासः

यदा विभक्ति, समीप – इत्यादिषु अर्थेषु वर्तमानम् अव्ययपदं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते तदा असौ अव्ययीभावसमासो भवति । अथवा इदमत्र अवगन्तव्यम्—

१. अस्य समासस्य प्रथमशब्दः अव्ययं भवति ।
२. अव्ययशब्दार्थस्य अर्थात् पूर्वपदार्थस्य प्रधानता भवति ।
३. समासस्य पदद्वयं मिलित्वा अव्ययं भवति ।
४. अव्ययीभावसमासः नपुंसकलिङ्गस्य एकवचने भवति । यथा—

अव्ययपदम्	अव्ययस्यार्थः	विग्रहः	समस्तपदम्
१. अधि	सप्तमीविभक्त्यर्थे	हरौ इति	अधिहरि
२. उप	समीपार्थे	कृष्णस्य समीपम्	उपकृष्णम्
३. अनु	योग्यतार्थे	रूपस्य योग्यम्	अनुरूपम्
४. प्रति	वीप्सार्थे	दिनं दिनं प्रति	प्रतिदिनम्
५. निः	अभावार्थे	मक्षिकाणाम् अभावः	निर्मक्षिकम्
६. यथा	अनतिक्रमार्थे	शक्तिम् अनतिक्रम्य	यथाशक्ति

२. तत्पुरुषसमासः -

तत्पुरुषसमासे प्रायेण उत्तरपदार्थस्य प्रधानता भवति । यथा- राज्ञः पुरुषः - राजपुरुषः । अत्र उत्तरपदं पुरुषः अस्ति, तस्य एव प्रधानता अस्ति । 'राजपुरुषम् आनय' इति उक्ते सति पुरुषः एव आनीयते न तु राजा । तत्पुरुषसमासे पूर्वपदे या विभक्तिः भवति, प्रायेण तस्याः नामा एव समासस्य अपि नाम भवति । यथा-

कृष्णं श्रितः	-	कृष्णश्रितः	(द्वितीयातत्पुरुषः)
ग्रामं गतः	-	ग्रामगतः	(द्वितीयातत्पुरुषः)
हरिणा त्रातः	-	हरित्रातः	(तृतीयातत्पुरुषः)
भूतेभ्यः बलिः	-	भूतबलिः	(चतुर्थीतत्पुरुषः)
चोराद् भयम्	-	चोरभयम्	(पञ्चमीतत्पुरुषः)
राज्ञः पुरुषः	-	राजपुरुषः	(षष्ठीतत्पुरुषः)
अक्षेषु शौण्डः	-	अक्षशौण्डः	(सप्तमीतत्पुरुषः)

३. कर्मधारयसमासः:

यदा तत्पुरुषसमासस्य द्वयोः पदयोः एकविभक्तिः अर्थात् समानविभक्तिः भवति तदा सः समानाधिकरणः तत्पुरुषसमासः कथ्यते । अयमेव समासः कर्मधारयः इति नामा ज्ञायते । अस्मिन् समासे साधारणतया पूर्वपदं विशेषणम् उत्तरपदञ्च विशेष्यं भवति । यथा- नीलम् कमलमम्= नीलकमलम् ।

१. अस्मिन् उदाहरणे नीलम् कमलम् इति द्वयोः पदयोः समानविभक्तिः अर्थात् प्रथमा विभक्तिः अस्ति ।

२. अत्र नीलम् इति पदं विशेषणम् कमलम् इति पदञ्च विशेष्यम् । अत एव अयं कर्मधारयः समासः अस्ति ।

अस्य उदाहरणानि अधोलिखितानि सन्ति —

(१) विशेषण-विशेष्यकर्मधारयः -

विग्रहः		समासः
पीतम् अम्बरम् इति	=	पीताम्बरम्
रक्तम् कमलम् इति	=	रक्तकमलम्
वीरः पुरुषः इति	=	वीरपुरुषः
दीर्घा रज्जुः इति	=	दीर्घरज्जुः
कुत्सितः राजा इति	=	कुराजा
महान् पुरुषः इति	=	महापुरुषः
श्वेतं वस्त्रम् इति	=	श्वेतवस्त्रम्
उत्रतः वृक्षः इति	=	उत्रतवृक्षः
सुन्दरः बालकः इति	=	सुन्दरबालकः
एकः पुरुषः इति	=	एकपुरुषः
परमः पुरुषः इति	=	परमपुरुषः

नीलम् उत्पलम् इति	=	नीलोत्पलम्
महान् राजा इति	=	महाराजः

(२) उपमानोपमेय कर्मधारयः -

घनः इव श्यामः इति	=	घनश्यामः
कुसुमम् इव कोमलम् इति	=	कुसुमकोमलम्
चन्द्रः इव मुखम्	=	चन्द्रमुखम्
शैल इव उन्नतः इति	=	शैलोन्नतः
वज्रम् इव कठोरम् इति	=	वज्रकठोरम्

(३) उपमानोन्तरपदकर्मधारयः -

पुरुषः व्याघ्रः इव	=	पुरुषव्याघ्रः
पुरुषः सिंहः इव	=	पुरुषसिंहः
पुरुषः ऋषभः इव	=	पुरुषर्षभः
करः किसलयम् इव	=	करकिसलयम्
मुखम् कमलम् इव	=	मुखकमलम्
पुरुषः नागः इव	=	पुरुषनागः

(४) अवधारणपूर्वपदकर्मधारयः -

विशेषणं विशेष्येण समस्यते । अत्र अवधारणार्थं द्योतयितुं विग्रहवाक्ये विशेषणात् परम् 'एव' शब्दः प्रयुज्यते ।

यथा —

विद्या एव धनम्	=	विद्याधनम्
गुरुः एव देवः	=	गुरुदेवः
तपः एव धनम्	=	तपोधनम्
वेदः एव सम्पत्	=	वेदसम्पत्

४. द्विगुसमासः:

१. 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इति पाणिनीयसूत्रानुसारं यदा कर्मधारयसमासस्य पूर्वपदं संख्यावाची उत्तरपदञ्च संज्ञावाची भवति तदा सः 'द्विगुसमासः' कथ्यते ।

२. अयं समासः प्रायः समूहार्थं भवति ।

३. समस्तपदं सामान्यतया नपुंसकलिङ्गस्य एकवचने अथवा स्त्रीलिङ्गस्य एकवचने भवति ।

४. अस्य विग्रहे षष्ठीविभक्ते: प्रयोगः क्रियते । यथा —

१. सप्तानां दिनानां समाहारः इति	=	सप्तदिनम्
२. त्रयाणां भुवनानां समाहारः इति	=	त्रिभुवनम्
३. पञ्चानां पात्राणां समाहारः इति	=	पञ्चपात्रम्
४. पञ्चानां रात्रीणां समाहारः इति	=	पञ्चरात्रम्

५. चतुर्णा युगानां समाहारः इति	=	चतुर्युगम्
६. सप्तानां ऋषीणां समाहारः इति	=	सप्तर्षिः
७. सप्तानाम् अहां समाहारः इति	=	सप्ताहः (सप्त+अहन्)

कुत्रचित् द्विगुसमासःस्त्रीलिङ्गे अपि भवति यथा —

१. पञ्चानां वटानां समाहारः इति	=	पञ्चवटी
२. अष्टानाम् अध्यायानां समाहारः इति	=	अष्टाध्यायी
३. त्रयाणां लोकानां समाहारः इति	=	त्रिलोकी
४. सप्तानां शतस्य समाहारः इति	=	सप्तशती
५. शतस्य अब्दानां समाहारः इति	=	शताब्दी
६. त्रयाणां फलानां समाहारः इति	=	त्रिफला

५. बहुब्रीहिसमासः

समासे यदा अन्यपदार्थस्य प्रधानता भवति तदा सः बहुब्रीहिसमासः कथ्यते । अर्थात् अस्मिन् समासे न तु पूर्वपदार्थस्य प्रधानता भवति न हि उत्तरपदार्थस्य प्रत्युत द्वौ अपि पदार्थौ मिलित्वा अन्यपदार्थस्य बोधं कारयतः । समस्तपदस्य प्रयोगः अन्यपदार्थस्य विशेषणरूपेण भवति । यथा — ‘पीतम्’ ‘अम्बरं’ यस्य सः = पीताम्बरः (विष्णुः) ।

अत्र पीतम् तथा च अम्बरम् इत्यनयोः पदयोः अर्थस्य प्रधानता नास्ति अर्थात् ‘पीला वस्त्र’ इत्यर्थस्य ग्रहणं न भवति प्रत्युत उभौ पदार्थौ तु मिलित्वा अन्यपदार्थस्य अर्थात् ‘विष्णुः’ इत्यस्य बोधं कारयतः अर्थात् पीताम्बरः इति समस्तपदस्यार्थः ‘विष्णुः’ अस्ति अत एव अत्र बहुब्रीहिसमासः अस्ति ।

अस्य अन्यानि उदाहरणानि अधोलिखितानि सन्ति । यथा —

(१) समानाधिकरण-बहुब्रीहिः - यदा समासस्य पूर्वोत्तरपदयोः समानविभक्तिः (प्रथमा विभक्तिः) भवति तदा सः समानाधिकरणबहुब्रीहिः भवति । यथा —

१. प्राप्तम् उदकं यं सः	=	प्राप्तोदकः (ग्रामः)
२. हताः शत्रवः येन सः	=	हतशत्रुः (राजा)
३. दत्तं भोजनं यस्मै सः	=	दत्तभोजनः (भिक्षुकः)
४. पतितं पर्णं यस्मात् सः	=	पतितपर्णः (वृक्षः)
५. दश आननानि यस्य सः	=	दशाननः (रावणः)
६. वीराः पुरुषाः यस्मिन् (ग्रामे) सः	=	वीरपुरुषः (ग्रामः)
७. चत्वारि मुखानि यस्य सः	=	चतुर्मुखः (ब्रह्मा)

(२) व्यधिकरण-बहुब्रीहिः - यदा समासस्य पूर्वोत्तरपदयोः भिन्न-विभक्तिः भवति तदा सः

व्यधिकरणबहुब्रीहिः भवति । यथा —

१. चक्रं पाणौ यस्य सः	=	चक्रपाणिः (विष्णुः)
२. शूलं पाणौ यस्य सः	=	शूलपाणिः (शिवः)

३. धनुः पाणौ यस्य सः	=	धनुष्पाणिः (रामः)
४. चन्द्रः शेखरे यस्य सः	=	चन्द्रशेखरः (शिवः)
५. रघुकुले जन्म यस्य सः	=	रघुकुलजन्मा (रामचन्द्रः)

(३) तुल्ययोगे बहुब्रीहिः - अत्र सहशब्दस्य तृतीयान्तपदेन सह समासो भवति । यथा-

१. पुत्रेण सहितः	=	सपुत्रः
२. बान्धवैः सहितः	=	सबान्धवः
३. विनयेन सह विद्यमानम्	=	सविनयम्
४. आदरेण सह विद्यमानम्	=	सादरम्
५. पत्न्या सह वर्तमानः	=	सपत्नीक (वसिष्ठः)

(४) उपमानवाचकबहुब्रीहिः -

१. चन्द्रः इव मुखं यस्याः सा	=	चन्द्रमुखी
२. पाषाणवत् हृदयं यस्य सः	=	पाषाणहृदयः

६. द्वन्द्वसमासः

द्वन्द्वसमासे परस्परं साकांक्षयोः पदयोः मध्ये 'च' आगच्छति, अतएव द्वन्द्वसमासः उभयपदार्थप्रधानः भवति । यथा- धर्मः च अर्थः च - धर्मार्थौ । अत्र पूर्वपदं 'धर्मः' उत्तरपदम् च 'अर्थः', अनयोः द्वयोः अपि प्रधानता अस्ति । द्वन्द्वसमासे समस्तपदं प्रायशः द्विवचने बहुवचने वा भवति । यथा —

हरिश्च हरश्च	=	हरिहरौ
शिवश्च केशवश्च	=	शिवकेशवौ ।
माता च पिता च	=	मातापितरौ
हेमन्तश्च शिशिरश्च वसन्तश्च	=	हेमन्तशिशिरवसन्ताः
समाहार (समूहः) इत्यस्य अर्थे द्वन्द्वसमासस्य प्रायेण नपुंसकलिङ्गे एकवचने प्रयोगः भवति । यथा- पाणी च पादौ च एषां समाहारः	=	पाणिपादम् ।
शिरश्च ग्रीवा च अनयोः समाहारः	=	शिरोग्रीवम् ।
वाक् च त्वक् च अनयोः समाहारः	=	वाक्त्वचम् ।
छत्रं च उपानत् च अनयोः समाहारः	=	छत्रोपानहम् ।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः

१. अव्ययीभावसमासस्य उदाहरणम् अस्ति —

(अ) पीताम्बरः	(आ) नीलकमलम्
(इ) यथाशक्ति	(ई) त्रिलोकी

२. अव्ययीभाव-समासस्य उदाहरणम् अस्ति —

(अ) महापुरुषः	(आ) चतुर्युगम्
(इ) उपकृष्णम्	(ई) प्रासोदकः

३. कर्मधारयसमासस्य उदाहरणम् अस्ति —

(अ) पीताम्बरम्	(आ) पीताम्बरः
(इ) निर्मक्षिकम्	(ई) पञ्चपात्रम्

४. द्वन्द्वसमासस्य उदाहरणम् अस्ति —

(अ) दशाननः	(आ) दशपात्रम्
(इ) वाक्त्वचम्	(ई) महापुरुषः

अतिलघुत्तरात्मकप्रश्ना:

निष्ठलिखितपदानां समाप्तविघ्रहः कर्तव्यः -

१. घनश्यामः	-	
२. प्रतिदिनम्	-	
३. छत्रोपानहम्	-	
४. विद्याधनम्	-	
५. अधिहरि	-	

लघुत्तरात्मकप्रश्ना:

१. निम्नलिखितपदानां समासविग्रहं कृत्वा समासस्य नामापि लेखनीयम्-

समस्तपदम्	विग्रहः	समासस्य नाम
१. सुन्दरबालकः
२. चतुर्युगी
३. पुरुषव्याघ्रः
४. अनुरूपम्
५. घनश्यामः
६. शिरोग्रीवम्

२. निम्नलिखितविग्रहवाक्यानां समासः करणीय —

१. श्वेतं वस्त्रम्	-	
२. मुखं कमलम् इव	-	
३. रूपस्य योग्यम्	-	
४. उन्नतः वृक्षः	-	

३. 'क'-खण्डं 'ख'-खण्डेन सह योजयत।

कर्खण्डः	खर्खण्डः
(१) अव्ययीभावसमासः	उपवनम्
(२) द्वन्द्वसमासः	कुसुमकोमलम्
(३) कर्मधारयसमासः	हरिहरौ।

